

Een voet voor Abel

Eindexamenscriptie Wackersacademie Amsterdam

Iris Bijleveld

mei 2021

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Bartolomeo Manfredi	3
Kenmerken van classicisme/renaissance	3
Kenmerken van vroege barok	4
Mogelijke oplossingen	5
Compositie	11
Conclusie	13
Bronnen	14
Verantwoording van de afbeeldingen	14

Inleiding

Voor het tentamen aan de Wackersacademie wordt verwacht dat de student een korte scriptie schrijft.

Uit de volgende onderwerpen mag gekozen worden: een kunstenaar (beeldhouwer – schilder), een periode of groepering, een schilder- of beeldhouwtechniek.

Dit jaar 2021 wordt de tentamenperiode gedomineerd door de corona-pandemie. Dat betekent dat de onderdelen waarbij naar model getekend of geschilderd moet worden, vervangen worden door het schilderen of tekenen naar werken van Meesters. Voor het onderdeel model koos ik onder andere een schilderij van Bartolomeo Manfredi, “Kaïn doodt Abel”, omdat daarin de figuren vrijwel naakt zijn en prachtige expressieve houdingen hebben.

De afgelopen jaren op de academie heb ik één ding heel duidelijk te horen gekregen, werk compleet en zorg dat alles op het papier past. Een belangrijk beoordelingscriterium is plaatsing. Bij portret en model is het onacceptabel als een deel er niet of niet goed op past.

Zie hier Manfredis schilderij: “Kaïn doodt Abel”.

Dit werk hangt in het Kunsthistorisches Museum in Wenen. Dit werk wordt uitgeleend aan musea over de hele wereld, voor serieuze tentoonstellingen over de caravaggisten.

Opvallend detail:
Abels voet ontbreekt.

In deze scriptie onderzoek ik wat de reden kan zijn voor het ontbreken van de voet. En of het schilderij mét een voet dezelfde impact zou hebben op de kijker en of dat dan in Manfredis tijd zou passen.

Bartolomeo Manfredi (Ostiano bij Cremona, ca. 1587 - Rome, ca. 1620/1621) was een Italiaans kunstschilder.

Manfredi was een van de eerste navolgers van de schilder Caravaggio (1571-1620), en heeft een belangrijke rol gespeeld in de verspreiding van het zogenaamde caravaggisme.

Manfredi zal rond 1600 naar Rome gekomen zijn, waar hij mogelijk assistent van Caravaggio werd. Nadat Caravaggio in 1606 Rome verlaten had, was het Manfredi die zijn stijl voortzette en daarmee veel succes had. Hoewel Manfredi schilderijen verkocht aan Giustiniani en aan Ferdinando de' Medici, lukte het hem niet om een mecenas voor zich te winnen, en daaraan is het te wijten dat er vrijwel geen documenten zijn overgeleverd over zijn werk.

Het caravaggisme is een stroming in de 17de-eeuwse schilderkunst, naar aanleiding van de revolutionaire stijl van de Italiaanse meester Caravaggio. De stroming is niet te beschrijven als een groep, noch als een school, zeker niet als gestructureerde beweging, maar hoogstens als Italiaanse navolging. Het kan gezien worden als de overgang tussen de Renaissance en de Barok.

Renaissance

De thema's in de classicistische schilder- en beeldhouwkunst zijn vaak ontleend aan de antieke geschiedenis en de mythologie en zijn soms moralistisch of heroïsch van aard. Ook Bijbelse taferelen, portretten en allegorische voorstellingen waren in de Renaissance thema's in de beeldende kunst. In Italië kunnen zowel de navolgers van de grote renaissance schilders, als de caravaggisten tot het classicisme gerekend worden. De Renaissancekunstenaars hadden geprobeerd de wereld zo natuurlijk weer te geven, door studie van perspectief, lichaamsbouw en de natuur. Gedreven door klassieke idealen van de Grieken, beeldden de Renaissancekunstenaars vaak een ideale, harmonische wereld af.

De verworvenheden van de Renaissance:

- beheersing van het perspectief
- kennis van de anatomie en proportieleer
- symmetrische compositie
- weergeven van beweging en emotie
- verkorting
- gebruik van lichtval
- stofuitdrukking

Na een periode van deze harmonie werd het afbeelden van de werkelijkheid niet langer het grootste ideaal, maar maakte plaats voor artistieke virtuositeit waarin kunstenaars lieten zien wat hun kwast voor ongekende mogelijkheden bood. Kunstschilder en theoreticus Giorgio Vasari (1511-1574) omschrijft iemands 'maniera' als zijn persoonlijke artistieke stijl, zijn kenmerk. Zo worden de fresco's in de Sixtijnse kapel van Michelangelo gekenmerkt door de gespierde lichamen en ingewikkelde houdingen van afgebeelde mensfiguren.

Invloed van Michelangelo, Rafaël en Titiaan resulteerde in schilderijen vol asymmetrie, rommelige composities en niet-bestaande onderwerpen. De schilderijen hebben vaak een sterke emotionele lading en vormen zo een overgang naar de dramatiek van de barok.

Barok in Italië

Caravaggio ontwikkelt een nieuwe schilderstijl, die zeer realistisch is. Hij gebruikt hierbij grote licht-donker effecten (chiaroscuro) om een dramatisch effect te bereiken. De schilderwerken waren gecentraliseerd (het midden van het werk is het belangrijkste). Onder zijn invloed ontstond rond 1600 de barok in Italië. Naast religieuze thema's zijn in het bijzonder landschappen, genrestukken en voorname portretten onderwerpen van de schilderkunst in de barok.

De schilderkunst tijdens de barok kenmerkt zich door het gebruik van de volgende beeldaspecten:

- extreem realisme
- dramatische effecten
- sterke licht/donker contrasten (chiaroscuro)
- veel emotie (op gezichten) en ondersteunende handgebaren
- veel vaart en beweging en druk kronkelende figuren
- asymmetrie
- berekende dieptebewerking
- diagonalen
- lichtbron niet zichtbaar

Werken van Manfredi

De schilderijen die aan Manfredi worden toegeschreven zijn composities ten halve lijve, die spelers, drinkers en andere groepen van volkse types in fantasiekostuums uitbeelden. De figuren hebben zeer verschillende fysionomieën en verdringen zich haast op het doek. Hij schilderde mythologische en religieuze onderwerpen.

De opbouw van de compositie: overlappen van de ledematen van de figuren binnen een driehoek is een inventie die teruggaat tot de 16^e eeuw. Later werd het opgepakt door Caravaggio en zijn navolgers. Manfredi zelf maakte herhaaldelijk gebruik van deze compositievorm. De lichamelijke van de figuren wordt nadrukkelijk en bijzonder effectief vanuit anatomisch perspectief weergegeven overeenkomstig de Manfrediana methodus, de kenmerkende werkwijze van de schilder. Dit begrip is ingevoerd door Joachim Sandrarts in zijn geschrift: *Accademia Tedesca di architettura, scultura en pittura* (1674) om Manfredi's stijl te onderscheiden van die van Caravaggio. Manfredi was vaak ingedeeld bij de grote groep volgers van Caravaggio. De bedoeling van deze term was om Manfredi's werk uit de schaduw van Caravaggio te halen. Manfredi ontwikkelde stijltrekken die karakteristiek voor hem zijn: bijzonder veel expressiviteit, bijna groteske gezichten en tastbare lichamelijkeheid.

Deze kenmerken komen duidelijk naar voren in het schilderij “Kastijding van Cupido”. En ook in het schilderij “Kaïn doodt Abel”.

Kaïn doodt Abel

Het schilderij “Kaïn doodt Abel”, dat Manfredi rond 1600 schilderde past helemaal in zijn stijl en tijd. In dit schilderij wordt een nauwkeurige kennis van de anatomie en evenwicht gesuggereerd. Tastbare lichamelijkheid, emotionele expressieve gezichten en handgebaren en kronkelende lichamen zijn kenmerken van Manfredis schilderkunst en zijn ook in dit werk duidelijk aanwezig. Maar de linkervoet van Abel ontbreekt. Waarom zou Manfredi die voet er niet op geschilderd hebben?

Mogelijke oplossingen

Ik kan me twee mogelijkheden voorstellen waarom Manfredi die voet er niet op heeft geschilderd. Dat kan zijn omdat hij niet zo goed was in het tekenen van voeten of dat hij de compositie beter vond zonder voet.

Anatomie

Manfredi was wel degelijk in staat om voeten te schilderen. Dat blijkt uit verschillende aan hem toegeschreven schilderijen. Zoals in het mytologische schilderij van Midas die zijn vloek van zich afwast in de Paktolos. De voet van Cupido op de vorige pagina is heel realistisch.

En evt. had hij voeten kunnen kopiëren van voorgangers of tijdgenoten. Ik heb een aantal voeten geselecteerd die als voorbeeld zouden kunnen dienen, als ik Manfredi was tegengekomen toen hij aan het schilderen was.

De voet linksboven is van een jongeman van 23 jaar, dat zou heel goed de leeftijd van Abel kunnen zijn. Abel was een herder in het Midden-Oosten en liep vermoedelijk altijd op blote voeten. Manfredi schilderde mensen en hun voeten, zoals hij ze kende uit Italië. Deze voet is van een Noord-Europese jongeman, die altijd schoenen heeft gedragen. De fysionomie van deze voet zal dus niet zo goed passen bij een Abel uit 1600.

De voet linksonder is van een man van 59 jaar en is meer getekend door het leven. Neef Robert (tekening onder) heeft een pezig voet, met een expressie die in de Barok gewenst zou zijn.

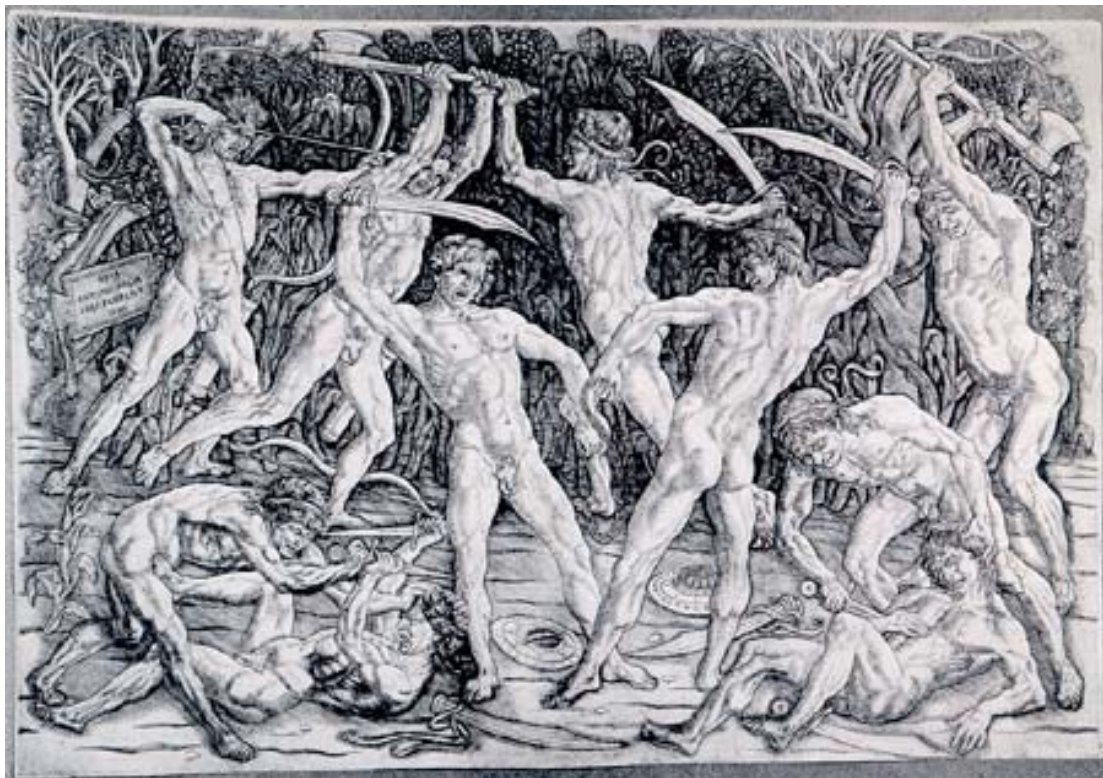

Ik had nog meer voeten uit mijn tijd (21^e eeuw) kunnen selecteren, maar daar had Manfredi niets aan gehad. Ik ben daarom op zoek gegaan naar voorbeelden van voeten, die hij zelf ook had kunnen bekijken.

Liggende vrouwen met meer bloot dan alleen voeten zijn er voldoende afgebeeld. Die voeten zijn helaas niet in de juiste houding voor Abel afgebeeld. Zoals hier bij de Venus van Giorgione. Ook spiegelen zou niet helpen.

In mijn zoektocht op internet blijkt dat er tot die tijd weinig voeten werden getekend en geschilderd van een liggende man. Mannen (met en zonder blote voeten) hebben vaak een heldhaftere pose zoals op de tekening van Antonio Pollaiuolo uit de 15^e eeuw.

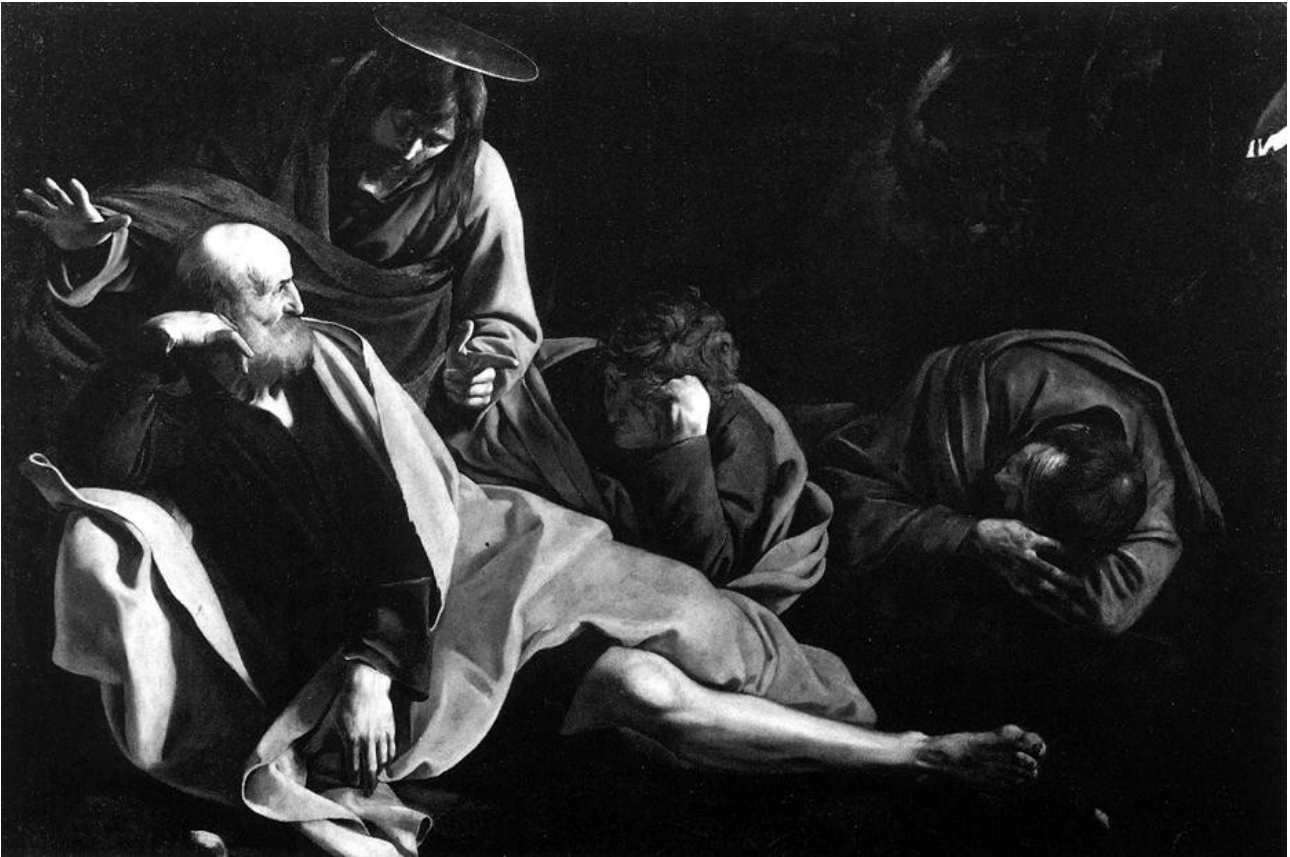
Een van de weinige mannen die vaak in een kwetsbare positie afgebeeld werd is Jezus. Vooral dood bij zijn kruisafneming zijn de voeten heel geschikt als voorbeeld voor de voet van Abel. Die zich ook in een kwetsbare positie bevond.

Rechts op de tekening op pagina 6 hadden de twee voeten goed als voorbeeld kunnen dienen voor Manfredi, want de tekenaar/schilder leefde voor zijn tijd.

De voet rechtsboven is geschilderd door Rogier van der Weyden tussen 1435 en 1438. Door mij gespiegeld en gekopieerd, zonder het stigma.

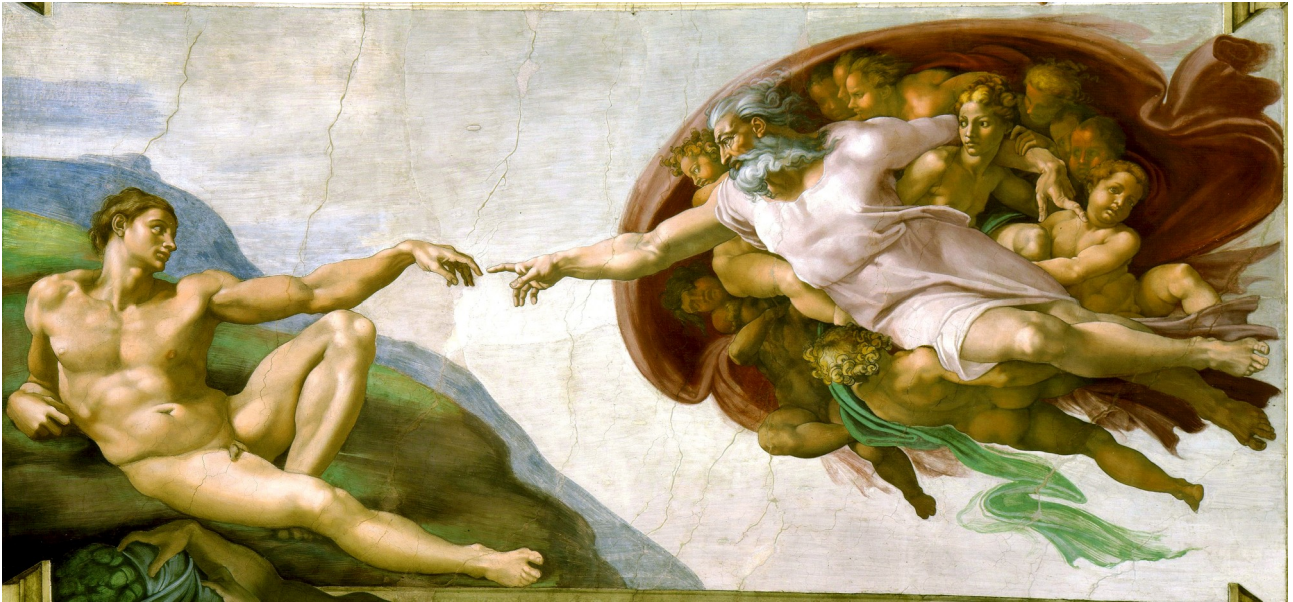

Het zou leuk zijn geweest om een voet uit een schilderij van Manfredi's leermeester, Caravaggio, te kunnen gebruiken. In het schilderij "Christus op de olijfberg" komt een prachtige voet voor, de voet van San Pietro, die net ontwaakt. Caravaggio schilderde dit rond 1603, dus zou perfect zijn voor Manfredi. Dit schilderij is in 1945 door bombardementen op Berlijn vernietigd. Alleen een zwart-wit foto resteert.

Bij het kopiëren van Petrus' voet, ontdekte ik echter dat deze voet een rare knobbel heeft, dat zou op het schilderij van Manfredi misschien de aandacht afleiden van de kern. (Caravaggio had als model voor Petrus iemand van de straat geplukt, die niet de mooiste voeten bleek te hebben.)

Andere voeten die (gespiegeld) zeer geschikt zouden zijn, zijn de voeten in de fresco van Michelangelo in de Sixtijnse kapel, voorstellende de schepping van Adam. Deze afbeelding was in Rome rond 1511 gemaakt. Manfredi woonde en werkte een eeuw later in Rome en zal hem zeker gezien hebben. Dat deze voet de juiste bouw voor een jongeman uit die tijd heeft is zeer aannemelijk. In een eeuw veranderen voeten niet zoveel.

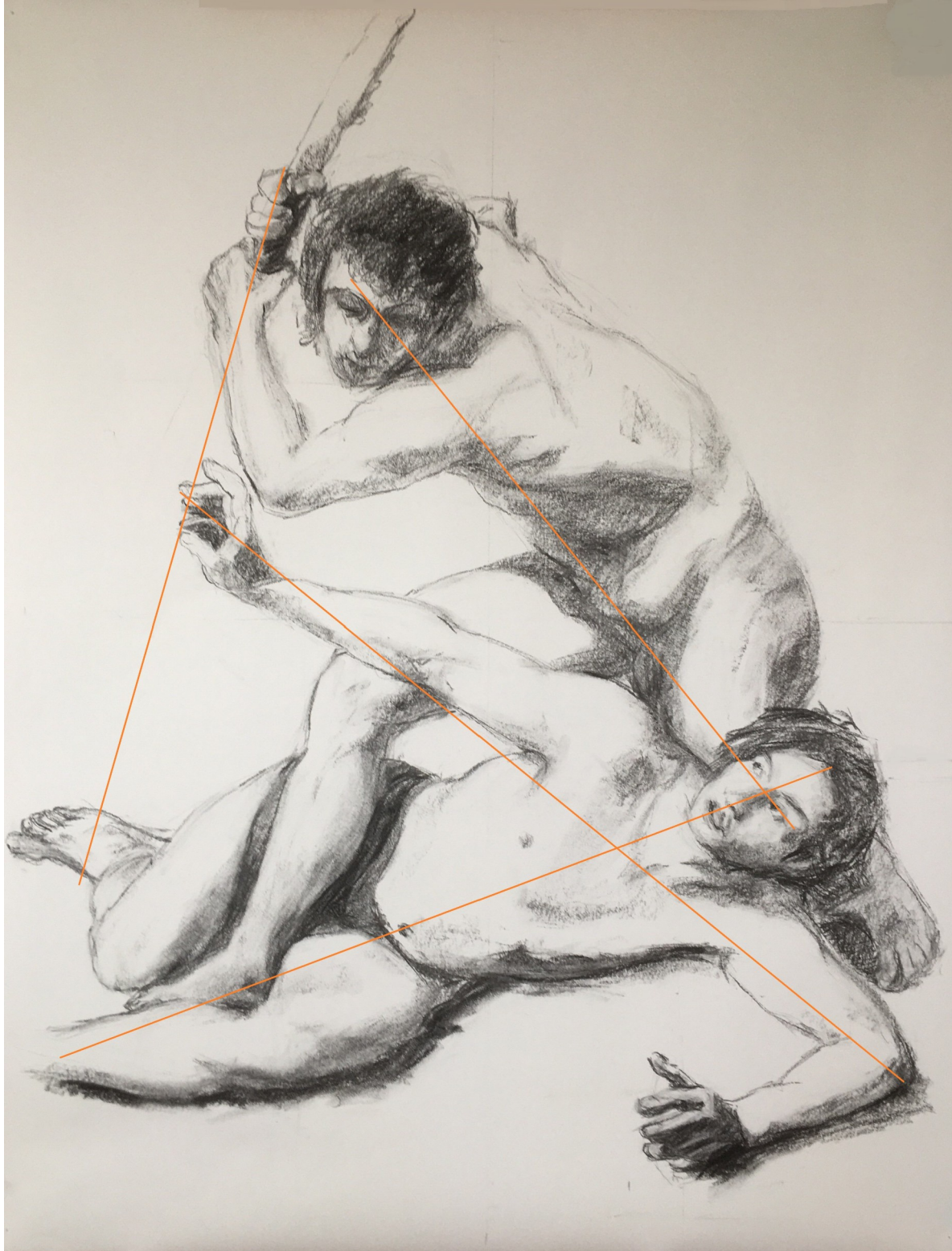
Compositie

Ik ga er vanuit dat het schilderij altijd dit formaat heeft gehad, dat er niet omwille van een onduidelijke reden een stuk is afgesneden. Het formaat is ongeveer de gulden snede, die toen nog niet zo benoemd werd, maar vanuit de Renaissance wel een logisch gebruik was.

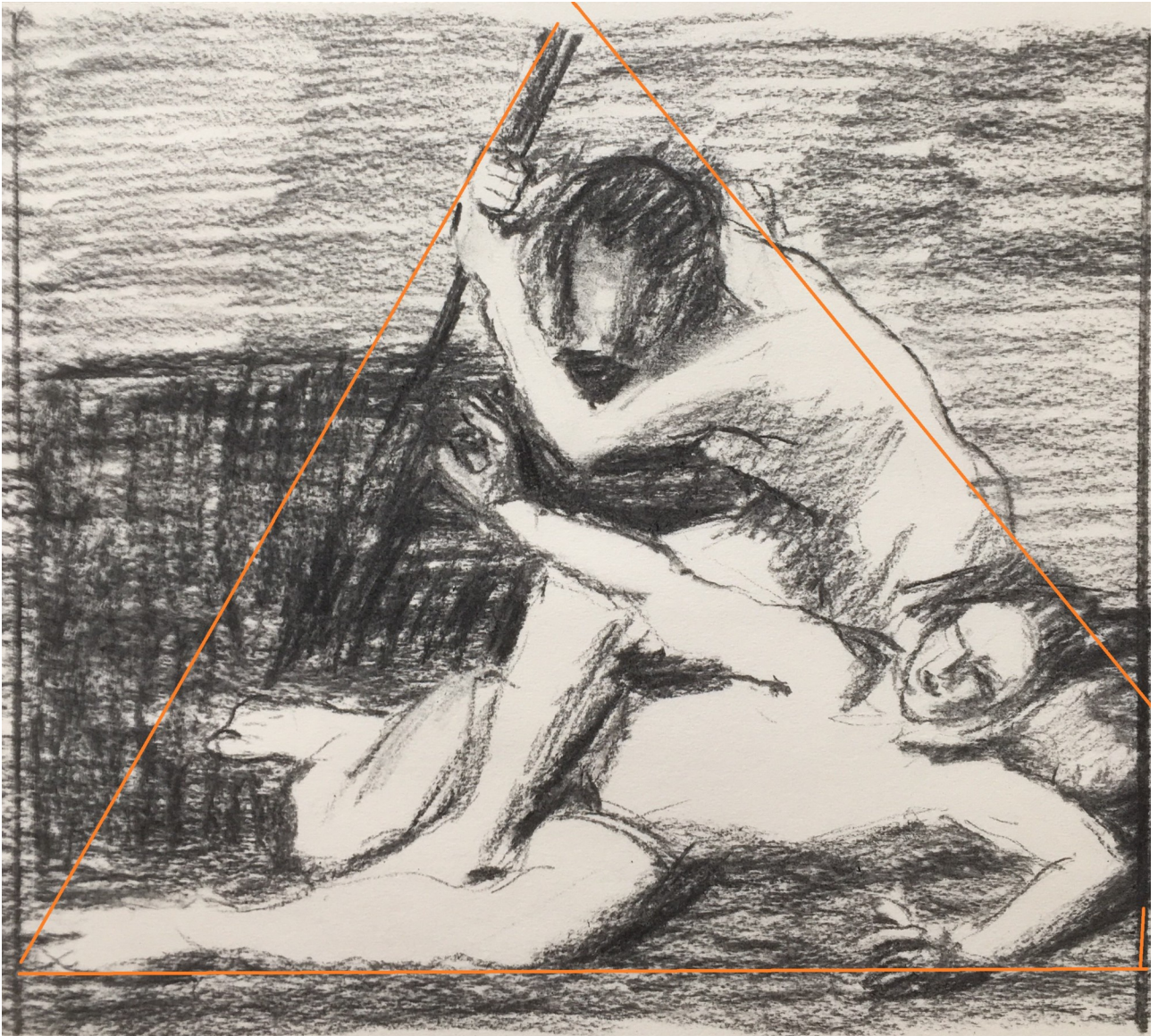
In de Renaissance en de Barok werd vaak gebruik gemaakt van een driehoekscompositie, die zou hier te herkennen zijn. Een driehoekscompositie zorgt vaak voor rust in het beeld en dat past helemaal niet in het verhaal van Kaïn en Abel en ook niet in de beginnende Barok.

Het lijkt mij dat hier gekozen is voor een compositie met diagonalen en asymmetrie. Welke gevolgen voor deze compositievormen zou de voet van Abel kunnen hebben?

Om dit zichtbaar te maken heb ik gekozen om de voet van Adam uit de Sixtijnse kapel aan Abels onderbeen te tekenen. Deze voet lijkt mij heel geschikt, is van “zijn vader”.

In de oorspronkelijke compositie is sprake van asymmetrie en diagonalen. Daardoor roept het beeld actie en emotie op. Ik denk dat dat de bedoeling is geweest, toen Manfredi dit schilderij maakte. Met een voet erbij zou het beeld veel vierkanter zijn geworden. Die vorm kwam in de Renaissance en de Barok ook wel voor. De compositie krijgt daardoor meer een driehoeksvorm, wat een minder dynamisch beeld oproept.

Conclusie

Omwille van het dramatische effect in de compositie heeft Manfredi ervoor gekozen om de voet van Abel niet af te beelden.

Hij was zeer wel in staat om zelf voeten te tekenen en te schilderen en hij had vele voorbeelden tot zijn beschikking om een geschikte voet te kopiëren.

Bronvermelding

catalogus Rijksmuseum: Caravaggio en Bernini vroege barok in Rome
wikipedia
commons.wikimedia.org
italian art society.org
kunstvensters.com
artsalanholland.nl

Verantwoording van de afbeeldingen

voorpagina	kopie van “Kaïn doodt Abel” houtskool op papier 70x110cm door auteur
p 1	Bartolomeo Manfredi; Kaïn doodt Abel; ca 1610, olieverf op doek; 152x115 cm; Kunsthistorischw Museum Wien deel van de kopie door auteur van de voeten van liggende vrouw door Govert Flinck
p 4	Bartolomeo Manfredi; “De kastijding van Cupido”; ca 1613; olieverf op doek; 175,3x130,6 cm; Art Institute of Chicago
p 5	Bartolomeo Manfredi; “Koning Midas wast zijn voeten in de rivier Pactolus”; ca 1617/1619; olie op doek; the Metropolitan Museum of Art;
p 6	tekening met vier voeten; houtskool op papier; 50x65cm door auteur tekening met pezige voet, houtskool op papier
p 7	Giorgione; “Slapende venus”; ca 1510; olieverf op linnen; 108,5x175cm; Gemäldegalerie Alte Meister Dresden Antonio del Pollaiuolo; “Gevecht van 10 naakte mannen”; ca 1460; kopergravure; 42,4x60,9cm; Cleveland Museum of Art
p 8	Rogier van der Weyden; ”Kruisafneming”; 1438; olie op paneel; 220,5x259,5cm; Museo del Prado
p 9	Caravaggio; “Christus op de olijfberg”; 1605; zwartwitfoto van verloren gegane schilderij; oorspronkelijk olieverf op doek; 154x222cm; Gemäldegalerie Berlijn kopie van de voet van Petrus uit Christus op de olijfberg; houtskool op papier door auteur
p 10	Michelangelo; “De schepping van Adam”; 1511; fresco; 2,8x5,7m; Sixtijnse Kapel
p 11	compositieschets van “Kaïn doodt Abel”door auteur
p 12	compositieschets met voet van “Kaïn doodt Abel”door auteur
p 13	“klaar” tekening potlood op papier; voeten van en door de auteur